

Η Έφοδος, η Κατάληψη και η Ληλασία της Πόλης

Από το «Η Αλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204». Τίτλος του έργου στα αγγλικά, «*The fall of Constantinople being the story of the fourth Crusade*», μετάφραση από το αγγλικό πρωτότυπο: Ιωσήφ Κασσετιάν – Χριστίνα Κασσετιάν, κεφ. 15ο σελ. 354-379, εκδ. Στοχαστής.

ΟΙ ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΕΣ στις οποίες επιδίδονταν επί αρκετές εβδομάδες οι ηγέτες, συμπληρώθηκαν στις 8 Απριλίου και η εν λόγω ημέρα επιλέχθηκε για έφοδο κατά της πόλης. Μια αξιοσημείωτη αλλαγή είχε επέλθει στο σχέδιο που είχε ακολουθηθεί πριν από εννέα μήνες. Αντί να επιτεθούν ταυτόχρονα σε ένα τμήμα των χερσαίων τειχών και σε ένα τμήμα των τειχών του λιμανιού, οι Ενετοί και οι Σταυροφόροι κατηύθησαν τις προσπάθειές τους κατά των αμυντικών έργων στην περιοχή του λιμανιού. Τα άλογα επιβιάστηκαν για μια ακόμα φορά στα φορτηγά. Η γραμμή της επίθεσης σχηματίστηκε. Μπροστά τοποθετήθηκαν τα φορτηγά και οι γαλέρες, ενώ τα μεταγωγικά έλαβαν θέση πιο πίσω και ανάμεσα στα φορτηγά και τις γαλέρες εναλλακτικά. Το συνολικό μέτωπο των επιτιθεμένων ξεπερνούσε τη μισή λεύγα(1) και εκτεινόταν από τις Βλαχέρνες μέχρι πέρα από το Πέτριον.(2) Η σκηνή του αυτοκράτορα είχε στηθεί λίγο πέρα από το Πέτριον, σε ένα σημείο απ' όπου μπορούσε να δει τα πλοία όταν έφταναν ακριβώς κάτω από τα τείχη. Μπροστά του βρισκόταν η περιοχή που είχε καταστραφεί από τη φωτιά. Το πρωί της 9ης του μηνός, τα πλοία, παρατεταγμένα με τον τρόπο που αναφέραμε προηγουμένως, πέρασαν από το βόρειο στο νότιο τμήμα του λιμανιού. Οι Σταυροφόροι αποβιβάστηκαν σε πολλά σημεία κι επιτέθηκαν από μια στενή λωρίδα εδάφους ανάμεσα στα τείχη και τη θάλασσα. Τότε άρχισε μια τρομερή έφοδος κατά μήκος ολόκληρης της γραμμής αντιπαράθεσης. Υπό τους ήχους των αυτοκρατορικών σαλπίγγων και τυμπάνων, οι επιτιθέμενοι επιχείρησαν να υπονομεύσουν τα τείχη, ενώ ταυτόχρονα κατηύθυναν κατά των υπερασπιστών τους μια συνεχή καταιγίδα μικρών και μεγάλων βελών και λίθων. Τα πλοία είχαν καλυφθεί με σανίδες και δέρματα, ώστε να προστατεύονται από τους λίθους που εκτόξευαν οι αμυνόμενοι και από το περίφημο ελληνικό πυρ και προστατευόμενα με αυτό τον τρόπο, κατευθύνθηκαν θαρραλέα προς τα τείχη. Τα μεταγωγικά προωθήθηκαν σύντομα στην πρώτη γραμμή και πλησίασαν τόσο πολύ στα τείχη, ώστε οι επιτιθέμενοι από τις πλευρικές θύρες ξεχύθηκαν για μια ακόμα φορά από τα πλοία και συνεπλάκησαν με τους υπερασπιστές των τειχών και των πύργων.(3) Η επίθεση έλαβε χώρα σε περισσότερα από εκατό σημεία μέχρι το μεσημέρι ή κατά τον Χωνιάτη μέχρι το απόγευμα. Και οι δύο πλευρές πολέμησαν αποφασιστικά. Οι εισβολείς αποκρούστηκαν. Όσοι είχαν αποβιβαστεί, απωθήθηκαν και δεν μπόρεσαν να παραμείνουν στην ακτή κάτω από το χείμαρρο των λίθων που τους έπληττε. Οι επιτιθέμενοι είχαν μεγαλύτερες απώλειες από τους αμυνόμενους. Η ανύψωση των τειχών είχε καταστήσει την κατάληψή τους δυσκολότερη απ' ό,τι κατά την προηγούμενη επίθεση. Πριν νυχτώσει, ένα μέρος των πλοίων είχε αποσυρθεί σε απόσταση εκτός του βεληνεκούς των καταπελτών, ενώ μερικά άλλα παρέμειναν αγκυροβολημένα και συνέχισαν να βάλλουν κατά των υπερασπιστών των τειχών. Η επίθεση της πρώτης ημέρας είχε αποτύχει.

Οι ηγέτες των Σταυροφόρων και των Ενετών απέσυραν τις δυνάμεις τους στην πλευρά του Γαλατά. Η έφοδος είχε αποτύχει και ήταν αναγκαίο να προσδιορίσουν το

επόμενο βήμα τους. Το ίδιο βράδυ συνεκλήθη βιαστικά ένα συμβούλιο. Ενόψει της ήττας, οι παλαιές διαφορές επανήλθαν, για μια ακόμα φορά, στην επιφάνεια. Μερικοί συμβούλευσαν να γίνει η επόμενη επίθεση κατά των τειχών της πλευράς του Μαρμαρά, που δεν ήταν τόσο ισχυρά όσο εκείνα που έβλεπαν προς τον Κεράτιο. Ωστόσο, οι Ενετοί διετύπωσαν αμέσως μια αντίρρηση, που όποιος γνώριζε την Κωνσταντινούπολη θα παραδεχόταν αμέσως ότι ήταν αναμφισβήτητη. Από εκείνη την πλευρά, το ρεύμα είναι πάντα τόσο ισχυρό, ώστε να μην επιτρέπει στα σκάφη να αγκυροβολήσουν με οποιοδήποτε βαθμό σταθερότητας ή ακόμα και ασφαλείας. Η οργή του Βιλλεαρδουίνου στην εν λόγω εισήγηση, δείχνει πόσο ισχυρή εξακολουθούσε να είναι η αντίθεση. Υπήρχαν μερικοί, γράφει ο τελευταίος, οι οποίοι θα χαιρόνταν πολύ αν το ρεύμα ή ο άνεμος -ή οτιδήποτε άλλο - διεσκόρπιζε τα σκάφη, αρκεί οι ίδιοι να είχαν εγκαταλείψει τη χώρα και να είχαν τραβήξει το δρόμο τους.

Τελικά, αποφασίστηκε ότι οι δύο επόμενες ημέρες, η 10η και η 11η του μηνός, θα αφιερώνονταν στην επιδιόρθωση των ζημιών που είχαν υποστεί και ότι μια δεύτερη επίθεση θα πραγματοποιείτο στις 12. Η παραμονή ήταν Κυριακή και ο Βονιφάτιος και ο Δάνδολος εκμεταλλεύτηκαν αυτή την ευκαιρία, προκειμένου να καταπραΰνουν τη δυσαρέσκεια στους κόλπους του στρατεύματος. Για μια ακόμα φορά, όπως και στην Κέρκυρα και πριν από την πρώτη επίθεση κατά της πόλης, οι επίσκοποι και οι ηγούμενοι, επιδόθηκαν σε κηρύγματα κατά των Ελλήνων. Οι τελευταίοι, διεκήρυτταν ότι ο πόλεμος ήταν δίκαιος, γιατί ο Μούρτζουφλος ήταν προδότης και δολοφόνος και πιο άνομος από τον Ιούδα, ότι οι Έλληνες είχαν παρακούσει τη Ρώμη και ήταν ένοχοι για το σχίσμα, επειδή αρνούσαν να αναγνωρίσουν την πρωτοκαθεδρία του πάπα και ότι ο Ιννοκέντιος επιθυμούσε την ένωση των δύο Εκκλησιών. Θεωρούσαν την ήττα ως τιμωρία του Θεού για τις αμαρτίες των Σταυροφόρων. Οι πόρνες διατάχθηκαν να εγκαταλείψουν το στρατόπεδο και για μεγαλύτερη σιγουριά επιβιβάστηκαν σε πλοία και στάλθηκαν μακριά. Οι ιερωμένοι εξομολόγησαν τους στρατιώτες, τους χορήγησαν τη Θεία Μετάληψη και εν γένει έπραξαν ό,τι μπορούσαν για να καθησυχάσουν τους δυσσαρεστημένους και να τους απασχολήσουν μέχρι την επίθεση της επομένης.(4)

Στο μεταξύ οι πολεμιστές επισκεύαζαν με γοργό ρυθμό τα πλοία και τις πολεμικές μηχανές τους. Μια μικρή, αλλά καθόλου ασήμαντη αλλαγή τακτικής είχε επέλθει, σε σχέση με την έφοδο της 9ης του μηνός. Κάθε σκάφος, είχε ταχθεί απέναντι από ένα ξεχωριστό πύργο. Ο αριθμός των ανδρών που μπορούσαν να πολεμήσουν από τις εξέδρες που αναπτύσσονταν από την κορυφή, είχε διαπιστωθεί ότι δεν επαρκούσε για να αντισταθεί στα πλήγματα των υπερασπιστών της πόλης. Σύμφωνα με το τροποποιημένο σχέδιο, δύο σκάφη θα στρέφονταν κατά καθενός από τους πύργους που θα δέχονταν επίθεση, ούτως ώστε να συγκεντρωθεί μεγαλύτερη δύναμη εναντίον καθενός πύργου. Παράλληλα, το μέτωπο επίθεσης ίσως ήταν ουσιωδώς βραχύτερο από εκείνο της πρώτης εφόδου.

Το πρωί της Δευτέρας 12 του μηνός, πραγματοποιήθηκε η δεύτερη έφοδος. Η σκηνή του αυτοκράτορα είχε τοποθετηθεί κοντά στη μονή του Παντεπόπτου,(5) μια από τις πολλές που υπήρχαν στην περιοχή του Πετρίου, η οποία εκτεινόταν κατά μήκος του Κερατίου από το ανάκτορο των Βλαχερνών, περίπου στο ένα τέταρτο του όλου μήκους του κόλπου. Από εκείνη τη θέση, ο Βυζαντινός ηγεμόνας μπορούσε να δει όλες τις κινήσεις του στόλου. Τα τείχη ήταν γεμάτα από άνδρες που ήταν πάλι έτοιμοι να πολεμήσουν υπό τα όμματα του αυτοκράτορα. Η έφοδος άρχισε την αυγή και συνεχίστηκε με τη μεγαλύτερη αγριότητα. Και ο τελευταίος διαθέσιμος Σταυροφόρος κι

Ενετός έλαβε μέρος σε αυτή. Κάθε μικρή ομάδα πλοίων είχε το δικό της τμήμα των τειχών με τους πύργους του όπου έπρεπε να επιτεθεί. Στην αρχή της ημέρας, οι πολιορκητές πραγματοποίησαν μικρή πρόοδο, αλλά σηκώθηκε ένας ισχυρός βόρειος άνεμος ο οποίος επέτρεψε στα σκάφη να πλησιάσουν στην ξηρά περισσότερο από πριν. Δύο από τα μεταγωγικά, το «Πίλγκριμ» και το «Πάρβις», που δεν ήταν προσδεδεμένα μαζί, κατάφεραν να στηρίξουν μια από τις σκαλωσιές τους σε ένα πύργο στο Πέτριον, απέναντι από τη θέση που κατείχε ο αυτοκράτορας.(6) Ένας Ενετός κι ένας Γάλλος ιππότης, ο Αντρέ ντ' Υομπουάζ όρμησαν αμέσως και κατάφεραν να καταλάβουν μια θέση στα τείχη. Αμέσως τους ακολούθησαν και άλλοι, οι οποίοι πολεμούσαν τόσο καλά, ώστε οι υπερασπιστές του πύργου φονεύτηκαν ή τράπηκαν σε φυγή. Το συμβάν έδωσε νέο θάρρος στους εισβολείς. Οι ιππότες που ήταν στα μεταγωγικά, μόλις είδαν τι είχε συμβεί, πήδησαν στην ακτή, στήριξαν τις σκάλες τους στο τείχος και σε σύντομο χρονικό κατέλαβαν τέσσερεις πύργους. Εκείνοι που επέβαιναν στα πλοία συγκέντρωσαν τις προσπάθειές τους στις πύλες, παραβίασαν τρεις από αυτές και εισέβαλαν στην πόλη, ενώ οι άλλοι αποβίβαζαν τα άλογά τους από τα μεταγωγικά. Μόλις σχηματίστηκε ένας λόχος ιπποτών, εισέβαλαν στην πόλη μέσα από μια από αυτές τις πύλες και κατευθύνθηκαν κατά του στρατοπέδου του αυτοκράτορα. Ο Μούρτζουφλος είχε συγκεντρώσει τα στρατεύματά του μπροστά από τις σκηνές του, αλλά εκείνα ήταν ασυνήθιστα στην αντιπαράθεση με άνδρες με βαριά πανοπλία και μετά από μια αρκετά πεισματώδη αντίσταση, οι αυτοκρατορικές δυνάμεις τράπηκαν σε φυγή. Ο αυτοκράτορας, γράφει ο Χωνιάτης, ο οποίος δεν έχει κανένα λόγο να τον περιβάλει με αβάσιμους επαίνους, γιατί ο τελευταίος του είχε αφαιρέσει το αξίωμα του μεγάλου λογοθέτη, έκανε ό,τι μπορούσε για να συγκεντρώσει τα στρατεύματά του, αλλά μάταια και υποχρεώθηκε να υποχωρήσει στα ανάκτορα του Βουκολέοντα. Ο αριθμός των τραυματιών και των νεκρών ήταν «sans fin et sans mesure».[Σ,τ.Μ. Χωρίς τέλος και χωρίς μέτρο.] Άρχισε μια σφαγή χωρίς διάκριση. Οι εισβολείς δεν λυπούνταν ούτε τις γυναίκες και τους γέροντες. Προκειμένου να εξασφαλίσουν τη θέση τους, έβαλαν φωτιά στο τμήμα της πόλης που βρισκόταν στα ανατολικά τους και πυρπόλησαν τα πάντα ανάμεσα στη μονή της Ευεργέτιδος και τη συνοικία που ήταν γνωστή ως Δρουγγάριος .(7) Η πυρκαγιά, η οποία διήρκεσε όλη τη νύχτα και μέχρι το επόμενο βράδυ, ήταν τόσο εκτεταμένη ώστε, σύμφωνα με το μαρεσάλο, κάηκαν περισσότερα οικήματα από όσα είχαν οι τρεις μεγαλύτερες πόλεις της Γαλλίας μαζί. Οι σκηνές του αυτοκράτορα και το αυτοκρατορικό ανάκτορο των Βλαχερνών λεηλατήθηκαν και οι κατακτητές εγκατέστησαν το στρατηγείο τους στο ίδιο σημείο στον Παντεπόπτη. Ήταν βράδυ και ήδη αργά όταν οι Σταυροφόροι εισήλθαν στην πόλη και ήταν αδύνατο γι' αυτούς να συνεχίσουν το έργο της καταστροφής στη διάρκεια της νύχτας. Ως εκ τούτου, κατασκήνωσαν κοντά στα τείχη και τους πύργους που είχαν καταλάβει. Ο Βαλδουίνος της Φλάνδρας διανυκτέρευσε στην πορφυρή σκηνή του αυτοκράτορα, ο αδελφός του, Ερρίκος, μπροστά από το ανάκτορο των Βλαχερνών και ο Βονιφάτιος στην άλλη πλευρά των αυτοκρατορικών σκηνών, στην καρδιά της πόλης.

Η πόλη είχε ήδη καταληφθεί. Οι κάτοικοι είχαν επιτέλους ξυπνήσει από το όνειρο της ασφάλειας στο οποίο τους είχαν ρίξει δεκαεπτά αποτυχημένες απόπειρες κατάληψης της Νέας Ρώμης. Όλα τα μάγια, παγανιστικά και χριστιανικά είχαν αποβεί μάταια. Η νάρκη στην οποία είχε βυθίσει ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού η κατοχή αναρίθμητων ιερών κειμηλίων και η βεβαιότητα ότι απολάμβαναν της προστασίας μιας στρατιάς αγίων και μαρτύρων είχε διαλυθεί βίαια. Η Παναγία των Βλαχερνών με το

κειμήλιο του χιτώνα της Παρθένου, τα αμέτρητα κεφάλια, χέρια, σώματα και ενδύματα αγίων και τεμάχια Τιμίου Ξύλου δεν αποδείχτηκαν περισσότερο χρήσιμα από το παλλάδιο που ήταν τότε, όπως και τώρα, θαμμένο κάτω από το μεγάλο κίονα που είχε κατασκευάσει ο Κωνσταντίνος. Η βίαιη ορμή των Δυτικών είχε αγνοήσει τα φυλακτά της Ελληνικής Εκκλησίας τόσο ολοκληρωτικά, όσο κι εκείνα του παγανισμού. Μάταια εκείνοι που πίστευαν στη δύναμη αυτών των φυλακτών, είχαν καταστρέψει στη διάρκεια της πολιορκίας τα αγάλματα που πίστευαν ότι ήταν φορείς κακοτυχίας. Οι εισβολείς ήταν εξίσου προληπτικοί, με τη διαφορά πως δεν μπορούσαν να πιστέψουν ότι εκείνοι τους οποίους θεωρούσαν σχισματικούς, θα μπορούσαν να έχουν την προστασία της επουράνιας ιεραρχίας ή να θεωρούνται ως νόμιμοι κάτοχοι τόσων ιερών κειμηλίων. Τη νύχτα μετά την άλωση, η Χρυσή Πύλη, η οποία βρισκόταν στα προς την πλευρά του Μαρμαρά χερσαία τείχη, είχε ανοίξει και το πανικόβλητο πλήθος συνωθείτο, επιζητώντας να αποδράσει από την καταληφθείσα πόλη. Άλλοι, προσπαθούσαν να θάψουν τους θησαυρούς τους. Ο ίδιος ο αυτοκράτορας, έχοντας καταληφθεί από πανικό ή διαπιστώνοντας ότι τα πάντα είχαν χαθεί -όπως πραγματικά είχαν χαθεί μόλις οι επιτιθέμενοι είχαν καταφέρει να αναρριχηθούν στα τείχη- απέδρασε από την πόλη. Ο Μούρτζουφλος απέδρασε επίσης από τη Χρυσή Πύλη παίρνοντας μαζί του τη χήρα του Αλέξιου, Ευφροσύνη. Ωστόσο, ο γενναίος Θεόδωρος Λάσκαρις αποφάσισε να κάνει μια ακόμα προσπάθεια. Η έκκληση που απηύθηνε στο λαό ήταν μάταιη. Όσοι δεν είχαν πανικοβληθεί, έδειχναν να είναι αδιάφοροι. Μερικοί τουλάχιστον, φαίνονταν να ονειρεύονται μια απλή αλλαγή ηγεμόνων, όπως οι πολλές που είχαν δει οι περισσότεροι από εκείνους. Ο Θεόδωρος έστρεψε την προσοχή του προς τη φρουρά των Βαράγγων αλλά, πριν καταβληθεί οποιαδήποτε προσπάθεια αναδιοργάνωσής της, ο εχθρός ήταν ενόψει και ο Θεόδωρος υποχρεώθηκε να αποδράσει και ο ίδιος. Κατά τα λεγόμενα του μαρεσάλου, οι Σταυροφόροι πίστευαν ότι θα ακολουθούσε άλλη μια ημέρα μάχης και δεν είχαν πληροφορηθεί τα της φυγής του Μούρτζουφλου. Προς έκπληξή τους, δεν συνάντησαν αντίσταση. Η ημέρα αναλώθηκε στην επιβολή της εξουσίας τους επί της αλωθείσας πόλης. Τα βυζαντινά στρατεύματα, συμπεριλαμβανομένων και των Βαράγγων, κατέθεσαν τα όπλα αφού έλαβαν διαβεβαιώσεις περί της προσωπικής ασφαλείας τους. Οι Ιταλοί που είχαν εκδιωχθεί, εκμεταλλεύτηκαν την είσοδο των φίλων τους και φαίνεται ότι προέβησαν σε αντίποινα σε βάρος του πληθυσμού για την απέλασή τους. Κατά τα γραφόμενα του Γκούντερ,(8) φονεύτηκαν δύο χιλιάδες κάτοικοι, οι περισσότεροι από τους οποίους έπεσαν θύματα των Ιταλών που είχαν επιστρέψει. Καθώς οι νικητές Σταυροφόροι διέσχιζαν τους δρόμους της πόλης, οι γυναίκες, οι γέροντες και τα παιδιά, που δεν είχαν μπορέσει να δραπετεύσουν, τους υποδέχτηκαν σχηματίζοντας το σημείο του σταυρού με τους δείκτες των δύο χεριών τους και ζητωκραυγάζοντας το μαρκήσιο του Μομφερρά ως βασιλιά,(9) ενώ μια βιαστικά συγκροτημένη πομπή, με επικεφαλής το Σταυρό και τα ιερά κειμήλια του Χριστού, επεφύλαξε στον τελευταίο θριαμβευτική υποδοχή. Ο λαός τον γνώριζε ως προστάτη του Αλέξιου. Πέραν εκείνων οι οποίοι εξακολουθούσαν να πιστεύουν, ότι η μοναδική αλλαγή που επρόκειτο να επέλθει, θα ήταν εκείνη του ηγεμόνα, υπήρχαν ορισμένοι που ήταν οπαδοί του Αλέξιου και που πίστευαν ότι, ως εκ τούτου, είχαν δικαίωμα στην εύνοια ή τουλάχιστον στην ανοχή του Βονιφάτιου. Έτσι, ήταν φυσικό να τον ζητωκραυγάζουν ως βασιλιά.

Ο μαρκήσιος είχε οδηγήσει το απόσπασμά του κατά μήκος της ακτής του Κερατίου, γύρω από το ανάκτορο του Βουκολέοντα. Οι κατακτητές το περικύκλωσαν. Οι

κυρίες της Αυλής, συμπεριλαμβανόμενης μιας, η οποία ήταν αδελφή του βασιλιά της Γαλλίας και μιας άλλης, που ήταν αδελφή του βασιλιά της Ουγγαρίας, είχαν καταφύγει στο κάστρο των ανακτόρων μετά την κατάληψη της πόλης. Ενώ ο Βονιφάτιος κατελάμβανε το Βουκολέοντα, ο αδελφός του Βαλδουίνου, Ερρίκος, κατέλαβε τις Βλαχέρνες.

Στη συνέχεια, άρχισε η λεηλασία της πόλης. Το αυτοκρατορικό θησαυροφυλάκιο και ο ναύσταθμος τέθηκαν υπό φρούρηση, αλλά, με εξαίρεση αυτά τα δύο, οι στρατιώτες και οι ναύτες είχαν δικαίωμα να λαφυραγωγήσουν ό,τι ήθελαν χωρίς διάκριση. Ποτέ στην Ευρώπη δεν είχε πραγματοποιηθεί μια τόσο συστηματική και ανελέητη λεηλασία. Ποτέ ο στρατός ενός χριστιανικού κράτους δεν είχε λεηλατήσει μια πόλη με τόσο βάρβαρο τρόπο, όσο εκείνος με τον οποίο λεηλάτησαν την πόλη εκείνοι οι στρατιώτες του Χριστού, που είχαν ορκιστεί να παραμείνουν αγνοί, είχαν υποσχεθεί ενώπιον του Θεού να μη χύσουν χριστιανικό αίμα κι έφεραν πάνω τους το έμβλημα του Πρίγκιπα της Ειρήνης. Περιγράφοντας τα εγκλήματα που διέπραξαν οι Σταυροφόροι, ο Χωνιάτης γράφει με οργή:(10) «Πήρατε το Σταυρό και ορκιστήκατε πάνω σ' αυτόν και στα ιερά ευαγγέλια, ότι θα περνούσατε από την επικράτεια των χριστιανών χωρίς να χύσετε αίμα και χωρίς να στραφείτε προς τα δεξιά ή προς τα αριστερά. Μας είπατε ότι είχατε πάρει τα όπλα μόνο εναντίον των Σαρακηνών και θα πνίγατε μόνο εκείνους στο αίμα τους. Υποσχεθήκατε να παραμείνετε αγνοί ενόσω φέρατε το Σταυρό, όπως αρμοζε σε στρατιώτες που υπηρετούν τη σημαία του Χριστού. Αντί να υπερασπιστείτε τον τάφο Του, βιαιοπραγήσατε σε βάρος των πιστών που είναι μέλη του. Φερθήκατε στους χριστιανούς χειρότερα απ' ότι οι Άραβες φέρονται στους Λατίνους γιατί οι τελευταίοι, σέβονται τουλάχιστον τις γυναίκες». Τεράστιοι θησαυροί βρέθηκαν στα αυτοκρατορικά ανάκτορα, καθώς και σε εκείνα των ευγενών. Κάθε βαρόνος κατέλαβε ένα κάστρο ή ανάκτορο που του παραχωρήθηκε και τοποθέτησε μια φρουρά στο θησαυρό που βρήκε εκεί. «Ποτέ από τη δημιουργία του κόσμου», γράφει ο μαρεσάλος, «δεν υπήρξαν τόσα πολλά λάφυρα σε μια πόλη. Καθένας πήρε το σπίτι που του άρεσε και υπήρχαν αρκετά για όλους. Εκείνοι που ήταν φτωχοί, βρέθηκαν ξαφνικά να είναι πλούσιοι. Κατελήφθησαν τεράστιες ποσότητες χρυσού και αργύρου, επίχρυσων σκευών και πολύτιμων λίθων, μεταξωτών και σατέν, γουναρικών και κάθε είδους πλούτου που βρίσκεται επί της γης».

Η λεηλασία της πλουσιότερης πόλης της Χριστιανοσύνης, που ήταν το δέλεαρ που είχε προσφερθεί στους Σταυροφόρους, προκειμένου να παραβούν τους όρκους τους, πραγματοποιήθηκε υπό το πνεύμα ανθρώπων οι οποίοι, έχοντας άπαξ παραβεί τις δεσμεύσεις τους, καθίστανται πλέον αχαλίνωτοι. Άπαξ και εγκατέλειψαν την αποχή και την αγνότητά τους, οι τελευταίοι επιδόθηκαν σε κάθε είδους όργια.

Ο Έλληνας αυτόπτης μάρτυρας συμπληρώνει την εικόνα του Βιλλεαρδουίνου. Η λαγνεία των στρατιωτών δεν φείσθηκε ούτε των κοριτσιών ούτε των αφιερωμένων στο Θεό παρθένων. Η βία και η ακολασία ήταν παρούσες παντού. Οι κραυγές, οι θρήνοι και τα βογγητά των θυμάτων αντηχούσαν σε ολόκληρη την πόλη και παντού η λεηλασία ήταν απεριόριστη και η λαγνεία αχαλίνωτη. Η πόλη είχε περιέλθει σε χάος. Ευγενείς, γέροντες, γυναίκες και παιδιά έτρεχαν εδώ κι εκεί προσπαθώντας να σώσουν τον πλούτο, την τιμή και τη ζωή τους. Ιππότες, πεζικάριοι και Ενετοί ναύτες ανταγωνίζονταν ο ένας τον άλλο σε ένα τρελό αγώνα λεηλασίας. Οι απειλές κακοποίησης και οι υποσχέσεις ασφάλειας, αν αποκαλύπτονταν τα σημεία απόκρυψης των θησαυρών, αναμειγνύονταν με τις κραυγές των βασανιζομένων. Αυτοί οι ευσεβείς

ληστές, όπως τους αποκαλεί προσφυώς ο Γκούντερ, ενεργούσαν σαν να είχαν άδεια να διαπράξουν οποιοδήποτε έγκλημα. Κράδαιναν τα ξίφη τους και λεηλατούσαν κατοικίες κι εκκλησίες. Η θρησκεία των ηττημένων υφίστατο κάθε είδους προσβολή. Οι εκκλησίες και τα μοναστήρια ήταν τα μέρη όπου είχαν εναποτεθεί τα μεγαλύτερα πλούτη και ως εκ τούτου, τα πρώτα που λεηλατήθηκαν. Οι μοναχοί και οι ιερωμένοι υπέστησαν προσβλητική μεταχείριση. Οι Σταυροφόροι τοποθετούσαν τα άμφια των ιερέων στις ράχες των αλόγων τους. Οι εικόνες αποσπώνταν ανελέητα από τα πλαίσιά τους ή θρυμματίζονταν. Τα ιερά οικήματα διερευνήθηκαν επιμελώς για τα ιερά κειμήλια ή τις πολύτιμες σαρκοφάγους τους. Τα δισκοπότηρα απογυμνώθηκαν από τους πολύτιμους λίθους τους και μεταβλήθηκαν σε κρασοπότηρα. Οι ιεροί δίσκοι γέμισαν με λάφυρα. Τα καλύμματα των Αγίων Τραπεζών και τα χρυσοκέντητα και πλούσια διακοσμημένα με πολύτιμους λίθους παραπετάσματα αποσπάστηκαν από τις θέσεις τους, τεμαχίστηκαν και διαμοιράστηκαν μεταξύ των στρατευμάτων ή καταστράφηκαν για χάρη του χρυσού και του αργύρου με τον οποίο είχαν κεντηθεί. Οι Αγίες Τράπεζες της Αγίας Σοφίας, που τις θαύμαζε όλη η οικουμένη, τεμαχίστηκαν, προκειμένου να προσποριστούν οι Σταυροφόροι τα πολύτιμα υλικά τους. Άλογα και μουλάρια οδηγήθηκαν στο ναό για να μεταφέρουν τα φορτία των ιερών σκευών, των χρυσών και αργυρών πλακών του θρόνου, των αμβώνων και των θυρών και των όμορφων διακοσμήσεών του. Οι στρατιώτες βεβήλωσαν το μέγιστο ναό της Χριστιανοσύνης. Μια πόρνη κάθισε στην πατριαρχική καθέδρα και χόρευε και τραγουδούσε ένα άσεμνο τραγούδι προς τέρψη των στρατιωτών. Αναφερόμενος στη βεβήλωση του Μεγάλου Ναού, ο Χωνιάτης ομιλεί με απέραντη οργή για τους βαρβάρους οι οποίοι ήταν ανίκανοι να εκτιμήσουν και ως εκ τούτου, να σεβαστούν την ομορφιά της. Για εκείνον η Αγία Σοφία ήταν «ένας επίγειος παράδεισος, ένας θρόνος θείας μεγαλοπρέπειας, μια εικόνα του απείρου που είχε δημιουργήσει ο Παντοδύναμος».

Η λεηλασία του ίδιου ναού το 1453 εκ μέρους του Μωάμεθ Β', δεν ήταν τόσο εκτεταμένη όσο εκείνη εκ μέρους των Σταυροφόρων το 1204.

Η λεηλασία της πόλης συνεχίστηκε επί τρεις ημέρες μετά από την άλωσή της.(11) Οι ηγέτες του στρατού εξέδωσαν, πιθανώς την τρίτη ημέρα, μια διαταγή για την προστασία των γυναικών. Τρεις επίσκοποι είχαν εξαγγείλει τον αφορισμό όλων όσοι θα λεηλατούσαν κάποιο ναό ή μοναστήρι.(12) Ωστόσο, πέρασαν πολλές ημέρες ώσπου να καταστεί δυνατό να επανέλθει ο στρατός στην προηγούμενη πειθαρχία του. Ανακοινώθηκε σε όλο το στρατό ότι τα λάφυρα θα συγκεντρώνονταν, προκειμένου να διαμοιραστούν δίκαια στους κατακτητές. Τρεις ναοί επιλέχθηκαν ως αποθήκες και έμπιστοι φρουροί των Ενετών και των Σταυροφόρων τοποθετήθηκαν, προκειμένου να φυλάσσουν τα όσα μεταφέρονταν εκεί. Ωστόσο, πολλοί απέκρυσαν πολλά από όσα είχαν κλέψει. Χρειάστηκε να εφαρμοστούν σκληρά μέτρα, προκειμένου να αποκατασταθεί η τάξη. Πολλοί Σταυροφόροι απαγχονίστηκαν. Ο κόμης του Σαιν Πολ απαγχόνισε έναν από τους ιππότες του με την ασπίδα του κρεμασμένη γύρω από το λαιμό του, επειδή δεν απέδωσε τα όσα είχε κλέψει. Ένας συγγραφέας της εποχής, ο συνεχιστής της ιστορίας του Γουλιέλμου της Τύρου, αντιπαραθέτει πειστικά τη συμπεριφορά των Σταυροφόρων πριν από την άλωση με εκείνη μετά από την άλωση. Όταν οι Λατίνοι δεν είχαν ακόμα καταλάβει την Κωνσταντινούπολη, κρατούσαν την ασπίδα του Θεού μπροστά τους. Μόνο όταν εισήλθαν στην πόλη, την πέταξαν και καλύφθηκαν με την ασπίδα του διαβόλου.(13)

Ανέφερα ήδη ότι οι Ιταλοί πάροικοι της Κωνσταντινούπολης, οι οποίοι επέστρεψαν στην πόλη μαζί με τους συμπατριώτες τους, έδειχναν μεγάλο μίσος κατά των Ελλήνων. Ωστόσο, μέσα στη γενική απέχθεια υπήρξαν κάποιες εξαιρέσεις που έδειχναν ότι οι παλαιές φιλίες δεν είχαν λησμονηθεί. Η διάσωση του ίδιου του Χωνιάτη, είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα. Ο τελευταίος, είχε το αξίωμα του μεγάλου λογοθέτη,⁽¹⁴⁾ αλλά είχε παυθεί από τον Μούρτζουφλο. Όταν οι Λατίνοι εισήλθαν στην πόλη, είχε αποσυρθεί σε μια μικρή κατοικία κοντά στην Αγία Σοφία, η οποία ήταν παράμερη και ήταν πολύ πιθανό να διαφύγει της προσοχής των εισβολέων. Το μεγάλο οίκημα που πιθανώς αποτελούσε και την επίσημη διαμονή του και που, όπως φροντίζει ο ίδιος να μας πει, ήταν πολυτελώς διακοσμημένο, είχε καεί κατά τη δεύτερη πυρκαγιά. Πολλοί από τους φίλους του κατέφυγαν κοντά του, θεωρώντας προφανώς την κατοικία του ως κατάλληλο κρυψώνα. Ωστόσο, τίποτε δεν μπορούσε να διαφύγει από την ορδή των εισβολέων που ερευνούσαν προσεκτικά και την τελευταία γωνία. Όταν οι Ιταλοί είχαν εκδιωχθεί από την πόλη, ο Χωνιάτης είχε προσφέρει άσυλο σε έναν Ενετό έμπορο και την οικογένειά του. Ο τελευταίος, φόρεσε στολή στρατιώτη και υποκρινόμενος ότι ήταν ένας από τους εισβολείς, απέτρεπε τους συμπατριώτες του και τους υπόλοιπους Λατίνους από του να εισέλθουν στο κτήριο. Για ένα διάστημα υπήρξε επιτυχής, αλλά στο τέλος ένα πλήθος αποτελούμενο κυρίως από Γάλλους στρατιώτες, τον απώθησε και όρμησε μέσα στο σπίτι του ιστορικού. Από εκείνη τη στιγμή η παροχή προστασίας κατέστη ανέφικτη. Ο Ενετός συμβούλευσε τον Χωνιάτη να τραπεί σε φυγή, προκειμένου να μη συλληφθεί αιχμάλωτος και να σώσει την τιμή των θυγατέρων του. Ο Χωνιάτης και οι φίλοι του δέχτηκαν. Φόρεσαν δέρματα ή ράκη και άφησαν το φίλο τους να τους οδηγήσει μέσα από τους δρόμους της πόλης σαν να ήταν αιχμάλωτοί του. Τα κορίτσια και οι κοπέλες τοποθετήθηκαν στη μέση της συνοδείας και μουτζουρωσαν τα πρόσωπα τους για να φαίνεται ότι ανήκουν στη φτωχότερη τάξη. Καθώς έφταναν στη Χρυσή Πύλη, ένας Σταυροφόρος άρπαξε ξαφνικά και απήγαγε την κόρη ενός ανώτερου αξιωματούχου, ο οποίος ήταν μέλος της συνοδείας. Ο πατέρας της, που ήταν γέροντας και αδύναμος και είχε κουραστεί από τη μακρά πορεία, έπεσε στο έδαφος και δεν μπορούσε να κάνει τίποτε περισσότερο από το να φωνάζει ζητώντας βοήθεια. Ο Χωνιάτης φώναξε μρικούς στρατιώτες που περνούσαν και, αφού τους θερμοπαρακάλεσε και τους υπενθύμισε την εντολή που απαγόρευε το βιασμό των γυναικών, κατάφερε τελικά να σώσει την κοπέλα. Οι παρακλήσεις θα είχαν πάει χαμένες αν ο επικεφαλής της ομάδας δεν είχε τελικά απειλήσει να απαγχονίσει το δράστη. Μετά από λίγα λεπτά οι φυγάδες βρέθηκαν έξω από την πόλη και γονάτισαν για να ευχαριστήσουν το Θεό για τη σωτηρία τους. Στη συνέχεια εκίνησαν μια επίπονη πορεία προς τη Σηλυμβρία. Ο δρόμος ήταν γεμάτος με ομοιοπαθείς τους. Μπροστά τους πορευόταν ο ίδιος ο πατριάρχης «χωρίς σάκο, χρήματα, ράβδο και υποδήματα, αλλά μόνο με έναν επενδύτη», γράφει ο Χωνιάτης, «σαν ένας πραγματικός απόστολος ή μάλλον σαν ένας πραγματικός οπαδός του Ιησού Χριστού, καθώς καθόταν σε ένα γαϊδούρι, με τη διαφορά ότι εκείνος δεν εισερχόταν θριαμβευτικά στη νέα Σιών αλλά την εγκατέλειπε».

Πολλά από τα λάφυρα συγκεντρώθηκαν στις τρεις εκκλησίες που είχαν οριστεί γι' αυτό το σκοπό. Ο ίδιος ο μαρεσάλος γράφει, ότι πολλά από τα κλοπιμαία δεν έφτασαν ποτέ στα σημεία συγκέντρωσης. Ωστόσο, οι ποσότητες που συγκεντρώθηκαν, διαμοιράστηκαν κατά τα συμφωνηθέντα πριν από την άλωση. Οι Ενετοί και οι Σταυροφόροι πήραν από μισά. Τα χρεωστούμενα στους Ενετούς πενήντα χιλιάδες

ασημένια μάρκα, πληρώθηκαν από τη λεία των στρατιωτικών. Δύο πεζοί λοχίες έλαβαν όσα ένας έφιππος λοχίας και δύο έφιπποι λοχίες πήραν όσα ένας ιππότης. Πέραν των όσων κλάπηκαν και του ποσού που καταβλήθηκε στους Ενετούς, ο στρατός έλαβε συνολικά 400.000 μάρκα και 10.000 πανοπλίες.(15)

Τα συνολικά ποσά που διανεμήθηκαν στους Σταυροφόρους και τους Ενετούς, δείχνουν, ότι οι σχετικές με τα πλούτη της Κωνσταντινούπολης εκτιμήσεις, δεν ήταν υπερβολικές. Τα ποσά αυτά είχαν συγκεντρωθεί σε μετρητά, σε μια πόλη της οποίας οι κάτοικοι ήταν εχθροί και είχαν πρόσφορες κρυψώνες για τα χρήματα και τα τιμαλφή τους -τα πηγάδια τους και τις δεξαμενές τους, παραδοσιακά μέρη απόκρυψης θησαυρών στην Ανατολή. Μάλιστα, αυτή η πόλη είχε πρόσφατα καταστραφεί τρεις φορές από πυρκαγιές. Όπως είδαμε, οι στρατιώτες οικειοποιήθηκαν μεγάλες ποσότητες λαφύρων τα οποία δεν κατέληξαν ποτέ στα σημεία συγκέντρωσης. Ο Σισμόντι(16) υπολογίζει ότι ο πλούτος της πόλης σε χρήμα και κινητά αγαθά πριν από την άλωση, δεν ήταν λιγότερος από είκοσι τέσσερα εκατομμύρια στερλίνες.

Ο διαμοιρασμός έγινε στα τέλη του Απριλίου. Πολλά ορειχάλκινα έργα τέχνης στάλθηκαν στο χυτήριο για να μετατραπούν σε νομίσματα. Πολλά αγάλματα τεμαχίστηκαν για να αφαιρεθούν τα μέταλλα που τα κοσμούσαν. Οι κατακτητές δεν γνώριζαν τίποτε και δεν ενδιαφέρονταν καθόλου για την τέχνη που είχε προσθέσει αξία στο μέταλλο. Το βάρος του ορειχάλκου ήταν το μόνο που τους ενδιέφερε. Τα έργα τέχνης που κατέστρεψαν, θυσιάστηκαν όχι σε κάποιο συναίσθημα, όπως εκείνο των μουσουλμάνων κατά των εικόνων, για τις οποίες οι τελευταίοι πίστευαν ότι ήταν είδωλα ή φυλαχτά. Οι χριστιανοί της Δύσης δεν έχουν καμία ανάλογη δικαιολογία. Το κίνητρο που τους ώθησε να καταστρέψουν τόσα πολύτιμα αντικείμενα, δεν ήταν ούτε φανατισμός ούτε θρησκευτική πεποίθηση. Ήταν απλή απληστία και φιλοκέρδεια. Κανένα αίσθημα δεν συγκράτησε τη φιλαργυρία τους. Το άγαλμα της Παρθένου που κοσμούσε τον Βουν στάλθηκε στην κάμινο, τόσο αδίστακτα όσο και η μορφή του Ηρακλή. Κανένα αντικείμενο δεν ήταν αρκετά ιερό ή αρκετά όμορφο ώστε να θεωρηθεί άξιο να διασωθεί, αν μπορούσε να μετατραπεί σε χρήμα. Ανάμεσα σε τόσα πολλά που καταστράφηκαν, είναι αδύνατο να μην υπήρχε ένας αξιόλογος αριθμός έργων τέχνης των καλύτερων περιόδων. Ο μοναδικός σχετικός κατάλογος που διαθέτουμε, εκείνος του Έλληνα λογοθέτη, ισχυρίζεται, ότι απαριθμεί μόνο τα μεγαλύτερα αγάλματα που στάλθηκαν στο χυτήριο. Ωστόσο, αξίζει να αναφέρουμε ποια ήταν τα κυριότερα αντικείμενα που καταστράφηκαν με αυτό τον τρόπο.

Πριν προβώ στο εν λόγω εγχείρημα, θα επισημάνω για μια ακόμα φορά, ότι η Κωνσταντινούπολη ήταν η μεγάλη παρακαταθήκη έργων τέχνης και χριστιανικών λειψάνων, με τα τελευταία να είναι τοποθετημένα σε θήκες, με όλη την επιδεξιότητα που ο πλούτος μπορούσε να αγοράσει και η τέχνη να προσφέρει. Η τελευταία, είχε έναντι της Ρώμης το μεγάλο πλεονέκτημα του ότι δεν είχε ποτέ λεηλατηθεί από ορδές βαρβάρων. Οι δρόμοι και οι δημόσιοι χώροι της διακοσμούσαν επί αιώνες με ορειχάλκινα ή μαρμάρινα αγάλματα. Διαβάζοντας τα έργα των ιστορικών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ο αναγνώστης δεν μπορεί να μην εκπλαγεί τόσο από την αφθονία των έργων όσο και από την εκτίμηση την οποία έτρεφαν γι' αυτά οι συγγραφείς. Πρώτη ανάμεσα στα κτίσματα όπως και ανάμεσα στα έργα ήταν η Αγία Σοφία. Η τελευταία ήταν η κατεξοχήν Μεγάλη Εκκλησία. Με οποιοδήποτε κριτήριο, είναι μια από τις πιο όμορφες ανθρώπινες δημιουργίες. Τίποτε στη Δυτική Ευρώπη

ακόμα και σήμερα δεν δίνει στο μορφωμένο παρατηρητή, που είναι σε θέση να συλλάβει έστω και εν μέρει το παλαιό της μεγαλείο, μια τόσο βαθιά εντύπωση ενότητας, αρμονίας, πλούτου και ομορφιάς στη διακόσμηση, όσο το εσωτερικό του αριστουργήματος του Ιουστινιανού. Όλα όσα μπορούσε να αγοράσει ο πλούτος και να προμηθεύσει η τέχνη, είχαν συσσωρευτεί στο εσωτερικό της, που τόσο εκείνη την εποχή όσο και για πολύ μετά, ήταν το μοναδικό τμήμα μιας εκκλησίας που ήταν άξιο να τύχει αρχιτεκτονικής μελέτης. «Τουλάχιστον όσον αφορά στο εσωτερικό της», γράφει μία μεγάλη αυθεντία επί της αρχιτεκτονικής, «είναι αναπόφευκτο να αποφανθεί κανείς ότι η Αγία Σοφία είναι η τελειότερη και η ομορφότερη εκκλησία που έχει ανεγείρει μέχρι σήμερα οποιοσδήποτε χριστιανικός λαός». Όταν ο διάκοσμος της ήταν πλήρης, η σχετική κρίση θα ήταν ακόμα ευνοϊκότερη γι' αυτήν.(17) Είδαμε, ότι για τον Χωνιάτη, ο οποίος τον γνώρισε και τον αγάπησε στις καλύτερες ημέρες του, ο ναός της Αγίας Σοφίας ήταν υπόδειγμα ουράνιας ομορφιάς, ένα κομμάτι από τον ίδιο τον ουρανό. Κατά τον πιο συγκροτημένο Άγγλο παρατηρητή «τα μωσαϊκά του από ποικιλόσχημα και ποικιλόχρωμα τεμάχια μαρμάρου, οι τρούλοι, οι οροφές και οι καμπύλες επιφάνειές του με τα επίχρυσα μωσαϊκά... είναι υπέροχα μεγαλόπρεπα και ευχάριστα».(18) Η Αγία Σοφία ήταν για την Κωνσταντινούπολη ό,τι είναι ο Άγιος Μάρκος για τη Βενετία. Ωστόσο, παρ' ότι έχει εμπλουτιστεί με μερικά λάφυρα από το μεγάλο πρότυπό του, ο Άγιος Μάρκος, τουλάχιστον όσον αφορά στο εσωτερικό του, δεν είναι παρά ένα ισχυρό αντίγραφο. Η Αγία Σοφία δικαίωσε τη ρήση του ιδρυτή της: «Νενίκηκά σε, Σολομών» και επί επτά αιώνες μετά από τον Ιουστινιανό, οι διάδοχοί του προσέθεταν ο καθένας τη δική του συμβολή στον πλούτο και τη διακόσμησή της. Ωστόσο, αυτός, ο ασύγκριτα ωραιότερος ναός της Χριστιανοσύνης απογυμνώθηκε και λεηλατήθηκε στις αρχές του 13ου αιώνα από κάθε διακοσμητικό στοιχείο που ήταν δυνατό να μεταφερθεί. Οι εξοργισμένοι Έλληνες πίστεψαν ότι εκείνοι οι εισβολείς που δεν είχαν ιερό και όσιο, θα έβγαζαν ακόμα και τις πέτρες από τους τοίχους.(19)

Γύρω από τη Μεγάλη Εκκλησία υπήρχαν άλλα αντικείμενα που μπορούσαν να μετατραπούν άμεσα σε ορείχαλκο και που η καταστροφή τους υπήρξε ανεπανόρθωτη. Ο τεράστιος Ιππόδρομος ήταν γεμάτος αγάλματα. Η Αίγυπτος είχε προσφέρει έναν οβελίσκο για το κέντρο. Οι Δελφοί είχαν δώσει το περίφημο ορειχάλκινο ανάθημα της νίκης των Πλαταιών. Τα όψιμα έργα των ειδωλολατρών γλυπτών ήταν άφθονα, ενώ οι χριστιανοί καλλιτέχνες είχαν συνεχίσει τις παραδόσεις των προγόνων τους, με μια τεχνοτροπία που δεν ήταν κατ' ουδένα τρόπο ευκαταφρόνητη, όπως πίστευαν μέχρι πρόσφατα οι Δυτικοί συγγραφείς. Οι καλλιεργημένοι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης εκτιμούσαν αυτά τα έργα τέχνης και τα φρόντιζαν. Παραθέτοντας ένα κατάλογο των σημαντικότερων έργων που κατέληξαν στο χυτήριο, ο Χωνιάτης τονίζει κατ' επανάληψη, ότι τα εν λόγω έργα καταστράφηκαν από βαρβάρους που αγνοούσαν την αξία τους. Ανίκανοι να εκτιμήσουν το ιστορικό ενδιαφέρον τους ή την αξία που τους είχε προσδώσει η εργασία των καλλιτεχνών, οι Σταυροφόροι γνώριζαν μόνο την αξία των μετάλλων που τα συνέθεταν.(20)

Οι αυτοκράτορες είχαν ταφεί στον περίβολο του ναού των Αγίων Αποστόλων, μια θέση που επέλεξε μετέπειτα ο Μωάμεθ Β' για να ανεγείρει το τέμενος που φέρει το όνομά του. Οι τάφοι, με πρώτο εκείνον του Ιουστινιανού, λεηλατήθηκαν σε αναζήτηση θησαυρών. Μόνο αφού λεηλάτησαν τα ανάκτορα των ευγενών, τους ναούς και τους τάφους, οι ευσεβείς ληστές έστρεψαν την προσοχή τους στα αγάλματα. Ένα κολοσιαίο άγαλμα της Ήρας, που είχε μεταφερθεί από τη Σάμο και ήταν στημένο στην αγορά του

Κωνσταντίνου, στάλθηκε στο χυτήριο. Μπορούμε να κρίνουμε το μέγεθός του από το γεγονός ότι χρειάστηκαν τέσσερα βόδια για να μεταφέρουν την κεφαλή του στα ανάκτορα. Ακολούθησε το άγαλμα του Πάρι που προσέφερε το μήλο της Έριδος στην Αφροδίτη. Το Ανεμοδούλιον, ήταν ένας μεγαλόπρεπος οβελίσκος, που οι πλευρές του καλύπτονταν από πανέμορφα ανάγλυφα που αναπαριστούσαν σκηνές της αγροτικής ζωής και αλληγορικές απεικονίσεις των εποχών, ενώ στην κορυφή του υπήρχε μια γυναικεία μορφή, η οποία περιστρεφόταν με τον άνεμο και προσέδινε στο όλο μνημείο το όνομά του. Τα ανάγλυφα αποσπάστηκαν και μεταφέρθηκαν στα ανάκτορα για να λειωθούν. Ένα όμορφο έφιππο άγαλμα μεγάλου μεγέθους, που αναπαριστούσε το Βελερεφόντη και τον Πήγασο ή - κατά τη λαϊκή πεποίθηση- τον Ιωσία έφιππο να διατάζει τον ήλιο να σταθεί, στάλθηκε επίσης στο χυτήριο. Το άλογο φαινόταν να χλιμιντρίζει στον ήχο μιας σάλπιγγας, ενώ όλοι οι μύες του σώματός του ήταν τεντωμένοι από την ένταση της μάχης. Ο κολοσσιαίος Ηρακλής του Λυσίππου, ο οποίος κοσμούσε τον Τάραντα και είχε μεταφερθεί από εκεί στην Παλαιά Ρώμη και στη συνέχεια στον Ιππόδρομο της Νέας Ρώμης, είχε την ίδια τύχη. Ο καλλιτέχνης είχε απεικονίσει με ένα τρόπο που προκαλούσε το θαυμασμό του θεατή, την οργή του ήρωα για τα ανάξια έργα που του είχαν ανατεθεί. Ο Ηρακλής ήταν καθιστός χωρίς φαρέτρα, τόξο ή ρόπαλο. Η λεοντή ήταν ριγμένη χαλαρά στους ώμους του και το δεξιό χέρι και πόδι του ήταν τεντωμένα, ενώ το κεφάλι του ακουμπούσε στο αριστερό του χέρι που στηριζόταν με τον αγκώνα στο λυγισμένο γόνατό του. Η όλη μορφή ήταν γεμάτη αξιοπρέπεια, το στέρνο βαθύ, οι ώμοι πλατείς, τα μαλλιά κατσαρά, οι βραχίονες και οι κνήμες μυώδεις.

Το ορειχάλκινο άγαλμα ενός γαϊδουριού και του αναβάτη του, το οποίο είχε κατασκευαστεί κατ' εντολήν του Αυγούστου, σε ανάμνηση της είδησης της νίκης του στο Άκτιο, είχε την ίδια τύχη.

Με σκοπό να κόψουν νομίσματα, οι βάρβαροι έλειωσαν επίσης το αρχαίο άγαλμα της Λύκαινας που θήλαζε τον Ρωμύλο και τον Ρώμο. Τα αγάλματα μιας σφίγγας, ενός ιπποπόταμου, ενός κροκοδείλου, ενός ελέφαντα και άλλα που αναπαριστούσαν ένα θρίαμβο επί της Αιγύπτου, το τέρας Σκύλα και άλλα, που τα περισσότερα ήταν δημιουργήματα της προ Χριστού εποχής, καταστράφηκαν επίσης.

Στην ίδια περίοδο ανήκε ο αετός που πάλευε με το φίδι και που αποδιδόταν στον Απολλώνιο Τυανέα. Ο Χωνιάτης περιγράφει με μεγάλο θαυμασμό το άγαλμα της Ελένης. «Τι να πω για την Ελένη, με το κομψό παράστημα, τους χιονόλευκους βραχίονες και την κομψή κορμοστασιά; Πώς δεν μπόρεσε να μαλακώσει τις καρδιές των βαρβάρων; Εκείνη που μέχρι τότε σκλάβωνε όσους την έβλεπαν; Ένα άγαλμα τυλιγμένο με ένα χιτώνα, που τόνιζε μάλλον, παρά απέκρυπτε τις χάρες του, με τα καθαρά φρύδια, με τα μαλλιά της να ανεμίζουν ανάλαφρα στον άνεμο, με τα χαριτωμένα χείλη της μισάνοιχτα λες και ήταν έτοιμη να μιλήσει, με τα καμπυλωτά της βλέφαρα, μία μορφή γεμάτη αρμονία, κομψότητα και ομορφιά, χαρά των θεατών, ευχαρίστηση των οφθαλμών σε βαθμό που είναι αδύνατο να δώσει κανείς μια επαρκή περιγραφή για τις μελλοντικές γενιές». Αυτό το άγαλμα καταστράφηκε από ανθρώπους που δεν γνώριζαν τίποτε για το πρωτότυπό του.

Στα παραπάνω, πρέπει να προστεθεί η λεπτή μορφή μιας γυναίκας που κρατούσε στο δεξί χέρι της έναν ένοπλο έφιππο άνδρα. Εξάλλου, κοντά στα ανατολικά σημεία τερματισμού του Ιπποδρόμου, που ήταν γνωστά ως «ερυθρά», υπήρχαν τα αγάλματα των νικητών των αρματοδρομιών. Οι μορφές των τελευταίων στέκονταν ορθόσχημες στα ορειχάλκινα άρματα τους, σε μία στάση ανάλογη με εκείνη των πρωτοτύπων τη στιγμή της νίκης, σαν να εξακολουθούσαν να κατευθύνουν τα άτια τους προς τα σημεία τερματισμού. Εκεί κοντά βρισκόταν κι ένα άγαλμα του Νείλου υπό τη μορφή ταύρου, που πάλευε με έναν κροκόδειλο. Όλα αυτά τα αγάλματα στάλθηκαν εσπευσμένα στις καμίνους και μετατράπηκαν σε νομίσματα. Μπορούμε να κρίνουμε από τα εναπομείναντα δείγματα, την καλλιτεχνική αξία των ορειχάλκινων αγαλμάτων που καταστράφηκαν. Τα τέσσερα άλογα που ο αυτοκράτορας Θεοδόσιος είχε φέρει από τη Χίο και είχε εγκαταστήσει στον Ιππόδρομο σώθηκαν κατά τύχη από τη γενική λεηλασία και μεταφέρθηκαν στη Βενετία όπου εξακολουθούν να κοσμούν την πρόσοψη του Αγίου Μάρκου.

Έχουμε ήδη κάνει νύξη περί του πλούτου της Κωνσταντινούπολης σε ιερά λείψανα. Όπως η πόλη είχε καταστεί η παρακαταθήκη καλλιτεχνικών έργων, έτσι -και για τους ίδιους λόγους- είχε προσελκύσει σχεδόν όλα τα ιερά λείψανα του ανατολικού κόσμου. Υπήρχε ένας πρόσθετος λόγος για τον οποίο τα άγια λείψανα είχαν συρρεύσει στην πρωτεύουσα, σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ότι τα έργα τέχνης κι αυτός ήταν ότι οι πιστοί χριστιανοί ήθελαν να τα προστατεύσουν από το να πέσουν στα χέρια των άπιστων μουσουλμάνων. Αυτά συνιστούσαν ένα είδος πλούτου που οι Σταυροφόροι μπορούσαν να εκτιμήσουν καλύτερα απ' ότι τα αντικείμενα που αποτελούνταν από μάρμαρο ή ορείχαλκο, στα οποία η ιδιοφυΐα του καλλιτέχνη είχε προσδώσει πρόσθετη αξία. Ακόμα και οι πλέον ευσυνείδητοι από τους στρατιώτες, φαίνεται ότι πίστευαν, πως ο καλύτερος τρόπος να αντισταθμίσουν την παραβίαση του όρκου τους, ήταν να κλέψουν ένα ιερό λείψανο και να το δωρίσουν στην εκκλησία της ιδιαίτερης πατρίδας τους. Αναφέραμε ήδη ότι τα λείψανα ήταν συνήθως τοποθετημένα σε περίτεχνες αργυρές ή χρυσές θήκες που τα καλύμματά τους κοσμούσαν με πολύτιμους λίθους. Φυσικά εμείς θα προτιμούσαμε τις θήκες από το περιεχόμενό τους γιατί δεν πιστεύουμε στη γνησιότητα των λειψάνων. Για να καταλάβουμε τα αισθήματα των Σταυροφόρων, πρέπει να έχουμε κατά νου, ότι σπάνια είχαν αμφιβολίες σχετικά με τη γνησιότητα των εν λόγω λειψάνων. Από το μεγάλο αριθμό εγγράφων, που συνέλεξε με επίπονη εργασία ένας σύγχρονός μας συγγραφέας και που μας δίνουν λεπτομερείς περιγραφές της υποδοχής της οποίας έτυχαν αυτά τα λείψανα στη Δύση, πολύ λίγα αναφέρονται στην αξία των περικαλυμάτων και όταν ακόμα αναφέρονται σε αυτά, το κάνουν εντελώς περιστασιακά. Κάποιο τεμάχιο του Τιμίου Σταυρού ή το χέρι ενός πραγματικού αγίου ήταν το πραγματικά πολύτιμο αντικείμενο. Ο χρυσός και ο άργυρος δεν ήταν παρά μόνο η θήκη που το περιέβαλλε.

Η λεηλασία των ιερών λειψάνων της Κωνσταντινούπολης διήρκεσε σαράντα χρόνια. Ωστόσο, περισσότερα από τα μισά αντικείμενα που αρπάχτηκαν, μεταφέρθηκαν στη Δύση μεταξύ των ετών 1204 και 1208. Στη διάρκεια των πρώτων ημερών μετά την άλωση της πόλης, οι επίσκοποι και οι ιερείς που συνόδευαν τους Σταυροφόρους έσπευσαν να οικειοποιηθούν αυτά τα ιερά λάφυρα και η δήλωση ενός συγγραφέα της

εποχής ότι οι ιερωμένοι της Ορθόδοξης Εκκλησίας προτιμούσαν να παραδίδουν αυτά τα αντικείμενα στους ομοίους τους παρά στους αγροίκους στρατιώτες ή στους περισσότερους αγροίκους Ενετούς ναύτες, είναι αληθοφανής. Από την άλλη πλευρά, οι ανώτεροι ιερωμένοι που συνόδευαν το στρατό -άνθρωποι που αρνούσαν να πάρουν μερίδιο από την επίγεια λεία- έσπευδαν να οικειοποιηθούν τα ιερά λάφυρα, χωρίς ενδοιασμό σχετικά με τα μέσα που έπρεπε να μετέλθουν, προκειμένου να τα αποκτήσουν. Ο Τίμιος Σταυρός τεμαχίστηκε προσεκτικά από τους επισκόπους, προκειμένου να διαμοιραστεί στους βαρόνους. Ο Γκούντερ μας δίνει ένα δείγμα του τρόπου με τον οποίο ενήργησε ο αββάς Μάρτιν, στη φροντίδα του οποίου είχαν ανατεθεί οι Γερμανοί Σταυροφόροι. Ο αββάς πληροφορήθηκε ότι οι Έλληνες είχαν κρύψει πολλά λείψανα σε μια εκκλησία. Το εν λόγω κτήριο υπέστη γενική λεηλασία. Εκείνος, ως ιερωμένος, ερευνούσε για τα λείψανα, ενώ οι στρατιώτες ασχολούνταν με κοινότερα λάφυρα. Ο αββάς βρήκε ένα γέροντα ορθόδοξο ιερέα με μακριά μαλλιά και γενειάδα και του απευθύνθηκε με σκαιότητα: «Δείξε μου πού είναι τα λείψανα γιατί θα πεθάνεις». Ο γέροντας ιερέας, βλέποντας να του μιλάει ένας συνάδελφος και πιθανώς τρομοκρατημένος από την απειλή, σκέφθηκε, γράφει ο Γκούντερ, ότι ήταν προτιμότερο να παραδώσει τα λείψανα σε εκείνον παρά στα βέβηλα και αιματοβαμμένα χέρια των στρατιωτών. Ο ορθόδοξος ιερωμένος άνοιξε ένα σιδερένιο κιβώτιο και ο αββάς βύθισε ενθουσιασμένος τα χέρια του στο πολύτιμο περιεχόμενό του. Ο αββάς και ο εφημέριός του γέμισαν τα ράσα τους κι έτρεξαν βιαστικά στο λιμάνι για να κρύψουν τη λεία τους. Το ότι κατάφεραν να τη διαφυλάξουν κατά τις θυελλώδεις ημέρες που ακολούθησαν, θα μπορούσε να αποδοθεί μόνο στη δύναμη των ίδιων των λειψάνων.

Ο τρόπος με τον οποίο ο Δαλμάτιος ντε Σερζί απέκτησε την κάρα του Αγίου Κλήμεντα, είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα της πεποίθησης των Σταυροφόρων, ότι η απόκτηση ενός λειψάνου και η μεταφορά του στη Δύση ήταν επιτρεπτή ως ανταμοιβή για την εκ μέρους τους εκπλήρωση του όρκου που είχαν δώσει περιβαλλόμενοι το σταυρό. Ο εν λόγω ιππότης είχε θλιβεί, εξαιτίας του ότι δεν μπορούσε να μεταβεί στους Αγίους Τόπους και προσευχόταν ειλικρινά στο Θεό να του δείξει πώς θα μπορούσε να εκτελέσει ένα άλλο εγχείρημα, ισότιμο εκείνου το οποίο είχε ορκιστεί να φέρει σε πέρας, αλλά είχε αποτύχει. Η πρώτη σκέψη του ήταν να πάρει ιερά λείψανα για τη χώρα του. Συμβουλευτήκε τους δύο καρδινάλιους που βρίσκονταν τότε στην Κωνσταντινούπολη και που ενέκριναν την ιδέα του, αλλά του ζήτησαν να μην αγοράσει λείψανα, γιατί η αγορά και η πώλησή τους απαγορεύονταν. Ως εκ τούτου, αποφάσισε να τα κλέψει, αν μια τέτοια λέξη μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να περιγράψει μια πράξη που θεωρείτο ως αξιόπαινη. Προκειμένου να ανακαλύψει κάτι αξιόλογο, ο ιππότης παρέμεινε στην Κωνσταντινούπολη μέχρι την Κυριακή των Βαΐων του επόμενου έτους. Ένας Γάλλος ιερέας του υπέδειξε μια εκκλησία στην οποία φυλασσόταν η κάρα του Αγίου Κλήμεντα.(21) Ο ιππότης πήγε εκεί συνοδευόμενος από ένα κιστερικιανό μοναχό και ζήτησε να δει τα λείψανα. Ενώ ο ένας τους απασχολούσε τον υπεύθυνο συζητώντας μαζί του, ο άλλος έκλεψε ένα τμήμα του λειψάνου, Καθώς έφευγε, ο ιππότης διαπίστωσε προς μεγάλη οργή του ότι δεν είχε κλαπεί ολόκληρο το λείψανο και, με την πρόφαση ότι είχε ξεχάσει το σιδηρόπλεκτο γάντι του, ένας φίλος του ξαναμπήκε στην εκκλησία, ενώ ο ιππότης απασχολούσε πάλι τον υπεύθυνο μοναχό με συζήτηση στην είσοδο. Ο Δαλμάτιος πήγε στο κιβώτιο, πίσω από την Αγία Τράπεζα όπου φυλασσόταν το λείψανο, έκλεψε το υπόλοιπο, ανέβηκε στο άλογο του και έφυγε. Ο ιππότης τοποθέτησε

με ευλαβική χαρά την κάρα στο παρεκκλήσιο του σπιτιού του. Μετά από μερικές ημέρες επισκέφτηκε πάλι μεταμφιεσμένος την εκκλησία, δήθεν για να προσκυνήσει το λείψανο, αλλά στην πραγματικότητα για να βεβαιωθεί ότι είχε πάρει τη σωστή κάρα, γιατί στο κιβώτιο υπήρχαν δύο. Τον πληροφόρησαν ότι η κάρα του Αγίου Κλήμεντα είχε κλαπεί. Ικανοποιημένος αναφορικά με τη γνησιότητα του αποκτήματός του, πήρε όρκο ότι θα δώριζε το λείψανο στην εκκλησία του Κλουνί, αν επέστρεφε σώος. Το πλοίο με το οποίο επέστρεφε στην πατρίδα του βρέθηκε αντιμέτωπο με μια φοβερή τρικυμία που προκάλεσε από φθόνο ο διάβολος, αλλά ο τελευταίος νικήθηκε από τα δάκρυα και τις προσευχές του ιππότη ενώπιον του λειψάνου και ο Δαλμάτιος επέστρεψε στην πατρίδα του σώος. Οι μοναχοί του Κλουνί δέχτηκαν τον πολύτιμο θησαυρό με ευσεβή χαρά και με την απόλυτη πεποίθηση ότι είχαν εξασφαλίσει την αιώνια παρέμβαση του Αγίου Κλήμεντα υπέρ των ιδίων και όσων τιμούσαν την κάρα του.(22) Τα πλέον περιζήτητα λείψανα ήταν όσα σχετιζόνταν με τα γεγονότα που μνημονεύονται στην Καινή Διαθήκη και ιδίως με τα παιδικά χρόνια, το βίο και τα πάθη του Χριστού και των δημοφιλών στη Δύση αγίων. Ωστόσο, ο όγκος των λειψάνων που είχε συσσωρευτεί στην αυτοκρατορική πόλη, κάλυπτε μία κλίμακα που εκτεινόταν από την πέτρα πάνω στην οποία είχε κοιμηθεί ο Ιακώβ και το σκοινί που ο Μωυσής είχε μετατρέψει σε φίδι, μέχρι αντικείμενα που σχετιζόνταν με τους πλέον πρόσφατους πολεμίους των αιρέσεων στην Κωνσταντινούπολη. Τα λείψανα που συνδέονταν με τον Ιησού και τη Θεοτόκο ήταν πολυάριθμα και περιλάμβαναν αντικείμενα που είχαν σχέση σχεδόν με κάθε γεγονός της ζωής τους. Υπήρχε ο σταυρός επί του οποίου ο Σωτήρας είχε σταυρωθεί, οι μεγάλες σταγόνες αίματος που είχε χύσει στη Γεθσημανή, ένα από τα νεογιλά δόντια Του και μερικές τρίχες μαλλιών από τα παιδικά χρόνια Του. Οι ευσεβείς απέτιαν φόρο ευλάβειας στον πορφυρό χιτώνα, καθώς και σε ένα κομμάτι από το ψωμί που είχε ευλογήσει κατά το Μυστικό Δείπνο. Πέραν αυτών, όμως, δεν υπήρχε ουσιαστικά άγιος ή μάρτυρας που να μην υπήρχε κάποιο λείψανό του. Το μεγαλύτερο μέρος αυτών των αντικειμένων, αποτελούσε τμήμα των λαφύρων που συγκεντρώθηκαν κατά τις πρώτες ημέρες μετά από την άλωση της πόλης και διαμοιράστηκαν επίσημα ανάμεσα στους εισβολείς. Τρία όγδοα παραχωρήθηκαν στους κληρικούς και μοναχούς που συνόδευαν τους Σταυροφόρους. Τα υπόλοιπα αγοράστηκαν ή αποκτήθηκαν ποικιλότητα, κυρίως από ιδιώτες. Τα επίσημα, επιβεβαιωμένα λείψανα που αναφέρθηκαν πρώτα, φαίνεται ότι προήλθαν κυρίως από τα ανάκτορα του Βουκολέοντα και των Βλαχερνών. Πολλά από εκείνα που συγκεντρώθηκαν μετά από την αναταραχή των πρώτων ημερών, επικυρώθηκε με χρυσές αυτοκρατορικές σφραγίδες. Όταν έφθασαν στον προορισμό τους, έγιναν δεκτά με πολλές τιμές και παράτες. Ηγεμόνες ακολουθούσαν και συμμετείχαν στην επίσημη πομπή που τα μετέφερε μέχρι τον εκάστοτε ναό, όπου εναποτίθονταν με επίσημες ιεροτελεστίες. Συχνά, ακολουθούσε ένα κήρυγμα σχετικό με τα γεγονότα με τα οποία υποτίθετο ότι ήταν συνδεδεμένο το ιερό λείψανο. Σε πολλές περιπτώσεις, οριζόταν η τέλεση μιας ετήσιας εορτής, προκειμένου να εορταστεί η άφιξη του ιερού λειψάνου και κάποτε η διοργάνωση τέτοιων εορτών αποτελούσε όρο, προκειμένου να γίνει η σχετική δωρεά. Στη διάρκεια αυτών των εορτών διαβάζονταν δημόσια αποσπάσματα από την Παλαιά ή την Καινή Διαθήκη, τα οποία είχαν σχέση με τον άγιο του οποίου είχε αποκτηθεί ένα ιερό λείψανο. Ειδικές λειτουργίες αφιερώνονταν στην ανάμνηση του σχετικού γεγονότος. Ύμνοι συντίθονταν προς τιμήν του ιερού λειψάνου.(23) Στην περίπτωση της μονής της Σελινκούρ, στην οποία είχε μεταφερθεί ένα ιερό δάκρυ του Χριστού, το όνομά της άλλαξε μετά την αποδοχή του ιερού λειψάνου,

σε μονή του Ιερού Δακρύου. Θα αναφέρουμε μερικά από τα πιο σημαντικά αντικείμενα αυτού του είδους, προκειμένου να καταδείξουμε τόσο την ποσότητα που μεταφέρθηκε στη Δύση, όσο και τις τιμές που τους επιφυλάχτηκαν. Οι Ενετοί κατηγορήθηκαν από το συγγραφέα της «Συνέχειας του Γουλιέλμου της Τύρου»,⁽²⁴⁾ ότι πήραν υπερβολικό μερίδιο των λαφύρων και τα έκρυψαν στα πλοία τους. Πολλά από τα όμορφα αντικείμενα που κοσμούσαν την Αγία Σοφία, μεταφέρθηκαν για να διακοσμήσουν τον Άγιο Μάρκο. Ο άμβωνας της Αγίας Σοφίας με τους μαρμάρινους κίονές του και τους ορειχάλκινους θυρεούς του ήταν ένα από τα πολυτιμότερα αποκτήματα. Ο ενετικός ναός απέκτησε επίσης πολλά γλυπτά, εικόνες, χρυσά και αργυρά σκεύη και πολυάριθμα εκκλησιαστικά έπιπλα. Οι Ενετοί απέκτησαν την περίφημη εικόνα της Παρθένου, την οποία είχε ζωγραφίσει ο Άγιος Λουκάς υπό την άμεση έμπνευση του Αγίου Πνεύματος.⁽²⁵⁾ Το 1205 στη Σουασόν, σταλμένα από τον επίσκοπό της, Νιβελόν, ο οποίος βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη, η κάρα του Αγίου Στεφάνου, το δάκτυλο το οποίο ο Άγιος Θωμάς έθεσε επί της πληγής του Ιησού, ο θόλος του κρανίου του Αγίου Μάρκου, ένα αγκάθι από τον ακάνθινο στέφανο του Χριστού, ένα μεγάλο τεμάχιο του χιτώνα της Παρθένου, ένα τμήμα του ενδύματος που φορούσε ο Κύριος κατά το Μυστικό Δείπνο, η ζώνη της Παρθένου και ο βραχίονας του Ιωάννη του Βαπτιστή. Μερικούς μήνες αργότερα έφτασε μια περαιτέρω αποστολή, η οποία περιλάμβανε την κάρα του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή, την κάρα του Αγίου Θωμά, δύο μεγάλους σταυρούς φτιαγμένους από τον Τίμιο Σταυρό, την κάρα του Αγίου Θαδδαίου και τρία άλλα ιερά λείψανα, μικρότερης σπουδαιότητας, που προσδιορίζονται με ένα μεγάλο αριθμό άλλων, τα οποία δεν κατονομάζονται και τα οποία διαμοιράστηκαν στις ενοριακές εκκλησίες και στα μοναστήρια της επισκοπής της Σουασόν.⁽²⁶⁾ Μια ανώνυμη περιγραφή, που γράφτηκε πιθανώς περί το 1208 από ένα γραμματέα του Χάλμπερσταντ, αναφέρει μια άλλη ιστορία μεταφοράς ιερών λειψάνων από την Κωνσταντινούπολη. Ολόκληρος ο πληθυσμός, λαϊκοί και κληρικοί και ένας αμέτρητος αριθμός ανθρώπων, ακόμα και από γειτονικές επισκοπές, συνέρρευσαν για να υποδεχτούν τα ιερά λείψανα τα οποία μετέφερε ο επίσκοπος Κόνραντ, ο οποίος επέστρεφε από την Κωνσταντινούπολη. Ο χρονικογράφος αναφέρει, ότι ποτέ δεν είχε σημειωθεί παρόμοια κοσμοσυρροή και η χαρά του κόσμου κατά την υποδοχή των ιερών λειψάνων ήταν μεγάλη, γιατί προσδοκούσε ότι τα ιερά λείψανα θα έφερναν ειρήνη και ασφάλεια στην περιοχή. Αν κάποια ιερά λείψανα μπορούσαν να κάνουν κάτι τέτοιο, τότε ήταν βέβαιο ότι εκείνα τα οποία είχε φέρει ο Κόνραντ θα έπρεπε να επαρκούν, καθώς σε αυτά συγκαταλέγονταν λίγο από το αίμα του Ιησού από τον Τίμιο Σταυρό, από τον Πανάγιο Τάφο, από τον Ακάνθινο Στέφανο, από την επιθανάτια αγωνία Του και αιματηρός ιδρώτας από τον πορφυρό χιτώνα του, από το σπόγγο και την κάλαμο και από επτά ακόμα πηγές, η κάρα του αδελφού του Ιησού, Ιακώβου και τριάντα ακόμα λείψανα, τα οποία κατονομάζονται, εκτός από πολλά άλλα, λέει η αφήγηση, μαρτύρων, ομολογητών και παρθένων, η παράθεση των οποίων θα απαιτούσε πολύ χρόνο. Δίπλα σε τέτοια ιερά λείψανα, τα υπόλοιπα δώρα, μεταξωτά ενδύματα με αυτοκρατορική πορφύρα ραμμένη με χρυσό νήμα και ένα φόρεμα διακοσμημένο με χρυσό, ασήμι και πολύτιμους λίθους, φαίνονταν μάλλον φτωχά και σχεδόν ανάξια λόγου.⁽²⁷⁾ Η Αμιένη είχε την τύχη να αποκτήσει την κάρα του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή, η οποία στάλθηκε από τον Πέτρο Βαλλόνο.⁽²⁸⁾ Η Σεν ήταν ακόμα πιο τυχερή και έλαβε τον Ακάνθινο Στέφανο που φόρεσε ο Κύριος. Ο Γκούντερ γράφει πώς ο αββάς Μαρτίνος από το Περί της Αλσατίας μετέφερε στην πατρίδα του πολλά ιερά λείψανα από την

Κωνσταντινούπολη, το κυριότερο από τα οποία ήταν ένα μεγάλο τεμάχιο του Τιμίου Σταυρού. Άλλα ιερά λειψάνα τα οποία συνέβαλαν στη δόξα της εν λόγω επισκοπής, ήταν ένα ίχνος του αίματος του Ιησού, ένα ακόμα τεμάχιο του ξύλου του Τιμίου Σταυρού, ένας βραχίονας του Αγίου Ιωάννη και πενήντα ακόμα, τα οποία απαριθμούνται.(29) Το σώμα του Αγίου Ανδρέα μεταφέρθηκε στο Αμάλφι.(30) Το Ιερό Δάκρυ που προαναφέρθηκε, μεταφέρθηκε στη Σελινκούρ και ο ηγούμενος πληροφορήθηκε την προσέγγιση του προσώπου που το μετέφερε, από τις κωδωνοκρουσίες των καμπάνων, οι οποίες χτύπησαν χωρίς να τις κινήσει ανθρώπινο χέρι, γεγονός που αποδόθηκε σε θάυμα.(31)

Θα ήταν κοπιαστικό και άσκοπο να αποπειραθούμε να παραθέσουμε ένα κατάλογο των υπόλοιπων ιερών λειψάνων που αφαιρέθηκαν από την Κωνσταντινούπολη. Μερικά από αυτά μεταφέρθηκαν στην Αγγλία. Δύο ντοκουμέντα, που προφανώς προέρχονται από την ίδια πηγή και που παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους Άγγλους, περιλαμβάνονται στα χρονικά του Ράουαλ ή Ρούντολφ του Κόγκκσαλ και του Ρογήρου του Γουέντοουερ. Τα τελευταία, περιγράφουν ένα ιερό κειμήλιο που αφαιρέθηκε κρυφά από την Κωνσταντινούπολη και αποτελούν ουσιαστικά εξομολόγηση του προσώπου το οποίο διέπραξε την κλοπή. Το κειμήλιο ήταν ένας μικρός σταυρός φτιαγμένος από ξύλο του Τιμίου Σταυρού και ο συγγραφέας τον είχε δει στα χέρια του Βαλδουίνου της Φλάνδρας. Ο συγγραφέας τον έκλεψε, τον έφερε στο Νόρφολκ και τελικά τον δώρισε στο Μπρόμχολμ. Το δώρο μετέτρεψε τον μέχρι τότε «φτωχό, μικρό οίκο» του Μπρόμχολμ σε μία μονή που δεχόταν πλούσιες δωρεές και έδωσε στους μοναχούς τη δυνατότητα να κατασκευάσουν όμορφα νέα κτήρια.(32)

Οι Σταυροφόροι δεν αδιαφορούσαν για την αξία των καλυμμάτων αυτών των λειψάνων και, ενώ αναζητούσαν αντικείμενα υψηλής θρησκευτικής αξίας, δεν παρέλειπαν να έχουν τα μάτια τους ανοιχτά και για τα πολύτιμα κειμήλια, χρυσά και αργυρά εκκλησιαστικά σκεύη, εκκλησιαστικά έπιπλα, χρυσά κεντήματα, μεταξωτά ενδύματα και δεμένα με πολύτιμους λίθους ευαγγέλια και υμνολόγια. Το θησαυροφυλάκιο του Αγίου Μάρκου της Βενετίας κατακλύστηκε το 1205 από πολύτιμα κειμήλια φερόμενα από την Κωνσταντινούπολη.(33) Είναι δύσκολο να πιστέψουμε ότι οι πανούργοι τεχνίτες και έμποροι της Κωνσταντινούπολης δεν πώλησαν στους Σταυροφόρους πολλά κειμήλια που γνώριζαν ότι ήταν ψεύτικα. Τα σχετικά αντικείμενα ήταν τόσο εύκολο να κατασκευαστούν και το κριτήριο των Σταυροφόρων τόσο χαμηλό, ώστε θα ήταν υπεράνω της ανθρώπινης φύσης να αφήσει μια ευκαιρία κέρδους να παρέλθει ανεκμετάλλευτη.

Τα αμέσως μετά την άλωση χρόνια, Λατίνοι ιερείς στάλθηκαν στην Κωνσταντινούπολη από τη Γαλλία, τη Φλάνδρα και την Ιταλία, προκειμένου να αναλάβουν τη λειτουργία των εκκλησιών της πόλης. Οι εν λόγω ιερωμένοι, φαίνεται ότι ήταν δεινοί κυνηγοί λειψάνων. Έτσι, δεν έμεινε σχεδόν ούτε μια σημαντική εκκλησία ή μονή στη Δύση που να μην είχε το μερίδιο της από τη λεηλασία της Κωνσταντινούπολης.

Επί μερικά χρόνια, η ζήτηση λειψάνων φαινόταν να είναι ακόρεστη και προκάλεσε την άφιξη νέων αποθεμάτων που συνέχισαν να φτάνουν σε σχεδόν

ανυπολόγιστους αριθμούς. Τα νέα λείψανα συνοδεύονταν όπως και τα προηγούμενα από εγγυήσεις γνησιότητας. Τα κατάλληλα ντοκουμέντα, που μαρτυρούσαν δεόντως και με πολλές λεπτομέρειες -που κάποτε είχαν κατασκευστεί ώστε να ταιριάζουν κατά περίπτωση- τη γνησιότητα των λειψάνων, ικανοποιούσαν εύκολα εκείνους που θεωρούσαν την κατοχή εγγυημένων λειψάνων ως κάτι σημαντικό. Ο «φτωχός, μικρός οίκος» του Μπρόμχολμ, που κατάφερε, χάρη στην απόκτηση ενός σταυρού από τίμιο ξύλο, να αποβεί μεγάλος και ισχυρός, προκάλεσε το φθόνο πολλών άλλων φτωχών, μικρών οίκων και η ζήτηση για λείψανα που θα μπορούσαν να αποφέρουν κέρδη στους κατόχους τους, συνέχισε να μεγαλώνει σε όλη τη Δύση. Τελικά, η Εκκλησία θεώρησε αναγκαίο να θέσει τέλος στην προσφορά και ιδίως στη διάδοση απόκρυφων και μυθικών γεγονότων που μαρτυρούσαν τη γνησιότητά τους και το 1215 η Τέταρτη Σύνοδος του Λατερανού, θεώρησε αναγκαίο να εκδώσει μία απόφαση, η οποία παρότρυνε τους επισκόπους να λάβουν μέτρα για να εμποδίσουν τους προσκυνητές να εξαπατώνται.(34)

Είναι εύκολο να ειρωνευτούμε το δέος και την ευσέβεια που επιδεικνύονταν προς τα άγια δάκρυα, τους πολυάριθμους μικρούς σταυρούς από τίμιο ξύλο, τους βραχιόνες, τις κάρες και τα παλαιά ενδύματα των αγίων και μαρτύρων. Είναι πιο δύσκολο να κατανοήσουμε πώς οι άνθρωποι του 13ου αιώνα μπορούσαν να θεωρούν αυτά τα αντικείμενα ως γνήσια. Φαίνεται λογικό να υποθέσουμε, ότι πολλοί είχαν αμφιβολίες σχετικά με τη γνησιότητά τους. Τα λείψανα ήταν τόσο πολυάριθμα, υπήρχαν τόσα πολλά από κάθε είδος που υποτίθετο ότι ήταν γνήσια, το ξύλο του Τιμίου Σταυρού ήταν τόσο άφθονο και οι θρύλοι σχετικά με τη διατήρηση λειψάνων -όπως το δάκρυ του Ιησού- ήταν τόσο παράδοξοι, ώστε είναι σχεδόν ακατανόητο πώς οι άνθρωποι δεν είχαν καταστεί καχύποπτοι στο σύνολό τους. Ωστόσο, πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι έχουμε να κάνουμε με μια εποχή βαθιάς πίστης και ότι τα ιερά λείψανα δεν αντιμετωπίζονταν στην Ανατολή με την ίδια γεμάτη προλήψεις ευλάβεια όπως συνέβαινε κατά τα τέλη του 12ου αιώνα και αργότερα, με τις λαϊκές μάζες της Δύσης. Αμφιβάλλω αν στην Ανατολή τα ιερά λείψανα αντιμετωπίζονταν με ανάλογη προς εκείνη των Δυτικών ευλάβεια. Το ανατολικό πνεύμα ήταν λιγότερο χονδροειδές και περισσότερο βαθύ από το δυτικό. Η τάση μετατροπής μίας αβλαβούς και φυσικής συνήθειας σε μια φετιχιστική λατρεία, ήταν πολύ πιο συνήθης στους κόλπους των ειλικρινών ανθρώπων της Δύσης, παρά σε εκείνους των ανέμελων χριστιανών της Ανατολής.

Πιθανώς, οι Έλληνες δεν μπορούσαν ποτέ να μισήσουν την ειδωλολατρία στον ίδιο βαθμό που τη μισούσαν οι Εβραίοι ή οι χριστιανοί της Δύσης κι αυτό κυρίως επειδή δεν συνειδητοποίησαν ποτέ, πόσο βαθιά μπορεί να βυθιστεί σε αυτήν ένας λαός. Για τον Απόστολο Παύλο, η ειδωλολατρία ισοδυναμούσε με τη λατρεία του διαβόλου. Για τους Άγγλους προπάτορές μας, όταν οι τελευταίοι συνειδητοποίησαν ότι τα σχετικά αντικείμενα ήταν κίβδηλα, η λατρεία των ιερών λειψάνων θεωρείτο ειδωλολατρία. Ωστόσο, οι Έλληνες, τόσο εκείνοι της εποχής του Αποστόλου Παύλου όσο και εκείνοι του Μεσαίωνα, θεωρούσαν τα δημιουργήματα της ελληνικής τέχνης και τα λείψανα των αγίων, περισσότερο ως σύμβολα παρά ως αντικείμενα ευλάβειας και εν γένει δεν κινδύνευαν να μετατρέψουν την πίστη ή το σεβασμό που οφείλετο σε ένα πρόσωπο ή αντικείμενο, σε φετιχιστική λατρεία. Όπως οι άνθρωποι της Δύσης είχαν μεταφέρει ένα μεγάλο μέρος του αρχαίου ειδωλολατρικού τυπικού τους στις ιεροτελεστίες και τις πρακτικές της μεσαιωνικής Εκκλησίας, έτσι και οι Έλληνες είχαν επιτρέψει στο

χριστιανισμό να διαποτιστεί με τις ιδέες της παλαιάς ελληνικής θρησκείας. Ενώ υπήρχαν πιθανώς χονδροειδείς και υλιστικές απόψεις σχετικά με τους θεούς του Ολύμπου και άλλες θεότητες των αρχαίων Ελλήνων, είναι αμφίβολο αν υπήρχε ποτέ στους κόλπους της, σε αξιολογικό βαθμό, λατρεία αγαλμάτων, εικόνων ή λειψάνων με τη σύγχρονη έννοια. Οι Ασιάτες μπορούσαν να λατρεύουν μια πέτρα που είχε πέσει από τα χέρια του Δία, αλλά μια τέτοια λατρεία ήταν ξένη προς το ελληνικό πνεύμα. Ωστόσο, ακόμα και αν λάβουμε υπόψη μας αυτά τα δεδομένα, ο εξοικειωμένος με τα κείμενα του 12ου και του 13ου αιώνα μελετητής, είναι υποχρεωμένος να αναγνωρίσει ότι ακόμα και στην Ανατολή η ανυπαρξία ερευνητικού πνεύματος στα θρησκευτικά ήταν εμφανής κατά την εν λόγω εποχή. Για πολλά χρόνια μετέπειτα, ο σκεπτικισμός ήταν άγνωστος ακόμα και σε θέματα ιστορικής ή γεωγραφικής φύσης. Οι θαυμάσιες ιστορίες που αφηγούνται οι πρώιμοι γεωγράφοι μας, είναι, συχνά, ελάχιστα πιο αφελείς από εκείνες που αφηγούνται οι πρώιμοι ιστορικοί μας. Όταν ένας πνευματώδης και πολυμαθής άνθρωπος όπως ο Μίλτον, γράφοντας έναν αιώνα μετά από τη Μεταρρύθμιση και οραματιζόμενος ακόμα και μια μεταρρύθμιση της Μεταρρύθμισης, μπορούσε να αποδέχεται τους μύθους σχετικά με την αγγλική ιστορία τους οποίους μας έχει μεταβιβάσει, είναι φυσικό να παύσουμε να εκπλησσόμαστε με το πνεύμα ευπιστίας που διέθεταν οι αγροίκοι Σταυροφόροι, τρεις αιώνες πριν από τη Μεταρρύθμιση. Έφτασε μια εποχή κατά την οποία ένας Έρασμος, απαριθμώντας τα γνωστά του θραύσματα του Τιμίου Σταυρού, ήταν σε θέση να γελοιοποιήσει τη λατρεία των ιερών λειψάνων, αλλά στις αρχές του 13ου αιώνα αυτή η εποχή ήταν πολύ μακριά.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο Ροβέρτος ντε Κλαρί γράφει (κεφ. Ιxx) ότι είχε μήκος μίας λεύγας, που δεν μπορεί να ανταποκρίνεται στην αλήθεια.
2. Το Πέτριον, το οποίο αναφέρεται κατ' επανάληψη από τους συγγραφείς της εποχής, ήταν μία περιοχή κτισμένη στην πλαγιά ενός λόφου, ο οποίος ακολουθούσε προς τον Κεράτιο πορεία, επί περίπου το ένα τρίτο του μήκους του ανατολικά από τις Βλαχέρνες. Προφανώς, επρόκειτο για ένα αγνοημένο σημείο κατά τους πρώτους αιώνες της ιστορίας της Κωνσταντινούπολης, αλλά αργότερα είχε καταστεί διαμονή πολλών ερημιτών και τόπος ανέγερσης πολλών μοναστηρίων. Ένα μεγάλο τμήμα του καταλαμβάνεται σήμερα από την εβραϊκή συνοικία του Μπαλατά. (Βλ. Du Gange, Cons. Ch.). Ο Δρ. Μόρντμαν έχει εξετάσει προσεκτικά το ζήτημα και έχει εκδώσει τα αποτελέσματα της έρευνάς του στην Κωνσταντινούπολη. Ο Χωνιάτης αναφέρει ότι τα πλοία έφτασαν από τις Βλαχέρνες στο μοναστήρι της Ευεργέτιδος. Το εν λόγω μοναστήρι βρισκόταν κοντά και κάτω από το σημερινό τέμενος Σελιμιέ.
3. Ο συγγραφέας της *Devastatio* και ο Ροβέρτος ντε Κλαρί μιλούν με ενθουσιασμό για την ευρηματικότητα των Ενετών, η οποία εμφανίζεται από την κατασκευή των εν λόγω πολιορκητικών μηχανών.

4. Robert de Clari, 1xxii.

5. Η αξιοπρόσεκτη εκκλησία του εν λόγω μοναστηριού εξακολουθεί να υφίσταται ως τέμενος και είναι γνωστή ως Εσκή Ιμαρέτ Μαχαλασί. Ακόμα και σήμερα, είναι εμφανές ότι είχε κατασκευαστεί, προκειμένου να φιλοξενήσει τόσο μοναχούς όσο και μοναχές. Βρίσκεται στον Τέταρτο Λόφο, ακριβώς πάνω από το Φανάρι.

6. Χωνιάτης, σελ. 753.

7. Ήταν η συνοικία κοντά στην πύλη των θαλάσσιων τειχών, που είναι σήμερα γνωστή ως Ζιντάν Καπού, κοντά στην αγορά των ξηρών καρπών.

8. Κεφ. xviii.

9. Günther, xviii.

10. Χωνιάτης, σελ. 759.

11. «Tres dies gladiis saevibant», (Clari, 1xxx.)

12. «Sed caeca cupiditas, quae facile persuadet, ita manus eorum victrices victas tenuit, ut non solum ecclesias violarent, immo etiam vascula, in quibus sanctorum reliquiae quiescebant, impudenter effrangerent, aurum inde et argentum et gemmas turpiter evellentes; ipsas vero reliquias pro nihilo reputabant. Quo audito, seniores exercitus doluerunt valde, timentes ne talis victoria eis in exitium verteretur; habito igitur consilio, legatus, qui vicem apostolici gerebat, cum archiepiscopis et episcopis, sub districti! anathematis interminatione precepit, ne quis sibi retineret reliquias, sed omnes in manu bonae memoriae Guarneri, tunc Trecensis episcopi, libere resignarent. Inter quas inventum est caput gloriosi martyris, nudum quidem, nisi quod circulus argenteus ipsi capiti circumductus erat, et supra, in modum crucis extensus, totum comprehendebat, in quo erat scriptum antiquis literis graecis, quae adhuc ibi apparent: ΑΓΙΟΣ ΜΑΜΑΣ, quod interpretatur Sanctus Mamas». Can. Lingonensis, Exuviae Sac. i, 29.

13. L' Estoire de Eracles, σελ. 275, Receuil.

14. Το εν λόγω αξίωμα εξακολουθεί να υφίσταται. Το κύριο καθήκον του προσώπου το οποίο το κατέχει, είναι να απαγγέλλει το Σύμβολο της Πίστεως στις θρησκευτικές λειτουργίες κατά τις οποίες χοροστατεί ο πατριάρχης.

15. Η παραλλαγή του Du Gange αναφέρει chevaucheurs (υποζύγια). Προσωπικά υιοθετώ εκείνην του κ. Wailly.

16. II, σελ. 405.

17. Βλ. Fergusson, Hist, of Arch., τόμος II, σελ. 321. Ας μου επιτραπεί να προσθέσω ότι στον Αθω, όπου κατέφυγε η βυζαντινή αρχιτεκτονική μετά από την πτώση της

πρωτεύουσας και όπου αποκρυσταλλώθηκε, έχω δει πόσο πλήρως ισχύει η παρατήρηση, ότι η επίπλωση πρέπει να βελτιώνει πολύ την εμφάνιση μίας βυζαντινής εκκλησίας. Στις εκκλησίες μερικών από τα μοναστήρια -όπως, για παράδειγμα εκείνη του Βατοπεδίου- ο επισκέπτης μπορεί να διαπιστώσει τι ήταν η βυζαντινή αρχιτεκτονική στις καλύτερες στιγμές της και να φανταστεί το διάκοσμο όμορφων ναών όπως το Καχριέ Τζαμί στην Κωνσταντινούπολη.

18. Όπ. παρ.

19. Μία πολύ ενδιαφέρουσα περιγραφή της λεηλασίας της Αγίας Σοφίας βρίσκεται στο Χρονικό του Νόβγκοροντ. Βλέπε το *Chroniques Gréco-Romanes* του Charles Hopf. Ο συγγραφέας προφανώς γνώριζε καλά το ναό. Μία άλλη ενδιαφέρουσα περιγραφή δίνεται στο *Peregrinus* από τον επίσκοπο του Νόβγκοροντ, Αντώνιο, *Exuv. Sac. ii*, σελ. 218.

20. Ο ορείχαλκος ή «κορινθιακός χαλκός» αποτελείτο από χαλκό, χρυσό και άργυρο. Η βάση του τρίποδα των Πλαταιών εξακολουθεί να παραμένει στον Ιππόδρομο και πιθανώς διασώθηκε χάρη στην κατώτερη ποιότητα του μετάλλου.

21. Η εκκλησία ήταν πιθανώς ροδόχρωμη και ονομαζόταν Τριακοντάφυλλον, προς τιμήν του προηγούμενου ιδιοκτήτη του οικοπέδου. Οι Τούρκοι διατηρούν την ονομασία και ονομάζουν το τέμενος που κατέχει την ίδια θέση Γκιούλ Τζαμί. Η εκκλησία ήταν αφιερωμένη στην Αγία Θεοδοσία.

22. Έχω πάρει την εν λόγω περιγραφή από τον Υρτέρ, πηγή του οποίου είναι ο ίδιος ο Δαλματίας ντε Σερζί. *Bibl. Cluniac*

23. Ο κόμης Ριάν έχει εντοπίσει ογδόντα πέντε τέτοιες εορτές ιερών λειψάνων του 1204, εβδομήντα τέσσερις από τις οποίες τιμούν την ανάμνηση της παραλαβής του λειψάνου. Αρκετοί από τους σχετικούς ύμνους είναι παράδοξοι. Ένα δημοφιλές παράδειγμα είναι το «*in festo susceptionis Sanctae Coronae*», σελ. 47, τόμος ii, *Exuviae Sacrae*.

24. «*Cel qui plus enblerent ce furent li Venecien qui l'emportèrent par nuit à Cornes*», *L'Estoire de Eracles: Receuil*, σελ. 275.

25. (Ο Ιννοκέντιος Γ' προφανώς δεν πίστευε στη γνησιότητα του εν λόγω λειψάνου. «*Opinionem illam, tanquam superstitiosam, minime approbamus*», *Ep.*, ix.

26. *Anonymi Suessionensis, Ex. Sac., i*, 8.

27. *Anon. Halberstanensis, Ex. Sac.*, 10.

28. *Richard of Gerberon, Ex. Sac.*, 35.

29. *Guntherus Parisiensis, Ex. Sac., i*, 123.

30. Όπ. παρ., 165.

31. Ο κόμης Ριάν έχει συγκεντρώσει 145 έγγραφα σχετικά με λείψανα που στάλθηκαν στη Δύση. Βλέπε εις *Exuviae Sacrae*.

32. Η ιστορία παρατίθεται σε πληρέστερη μορφή από τον Ρογήρο του Γουέντσοουερ και είναι αντιπροσωπευτική πολλών άλλων παρόμοιων ιστοριών. Φαίνεται ότι στην Αγγλία υπήρχε μια πρακτική ανάλογη με εκείνη που επικρατεί ακόμα στη Χερσόνησο του Άθω. Οι προσκυνητές περιόδευαν τα μοναστήρια για να αποτίσουν φόρο ευλαβείας στα λείψανα και σε κάθε περίπτωση αναμενόταν να καταβάλουν κάποιο αντίτιμο για το προνόμιο να το πράξουν. Αυτά τα προσκυνήματα ήταν -όπως εξακολουθούν να είναι στην Ανατολή- η κύρια πηγή εσόδων για τα μοναστήρια. Βλέπε Radulphus, έκδοση υπό την επιμέλεια του J. Stevenson, Λονδίνο, 1875, αντιγραμμένο και στο *Ex. Sac.*, ii, 284, στο οποίο βλέπε επίσης και τον Ρογήρο του Γουέντσοουερ.

33. *Ex. Sac.* xliiii.

34. «*Praelati non permittant illos qui eorum ecclesias causa venerationis accedunt vanis figmentis aut falsis decipi documentis*», *Deer.*, LXII.